

הלכות חג ומועד במסורת ביתא ישראל

יוסי זיו

פרויקט זה הוא חלק מתוכנית לייסוד מכון לחקר מסורת ביתא ישראל שמטרתו לתעד, לשמר ולחקור את המסורת ההלכתית ואת עולמה הרוחני של קהילת ביתא ישראל.

בתחום ההלכה יתעד המכון ויחקור הלכות תפילה וברכות, שבת חג ומועד, שחיטה, כשרות איסור והיתר, נידה, אישות ומשפחה, ממונות ונזיקין; מתוך שאיפה להקיף את כל הנושאים הנדונים בארבעת חלקי השולחן ערוך.

בתחום האגדה יתעד המכון ויחקור את תפיסותיה הרעיוניות של ביתא ישראל בנושא טעמי מצוות, אהבה ויראה, מחשבה ומעשה, יצר טוב ויצר רע, השגחה אלוקית, שכר ועונש, העולם הבא; מתוך שאיפה להקיף את קשת הנושאים הנדונים בספרות מחשבת ישראל.

שלב א מוקדש לחקר הנושא 'חג ומועד בביתא ישראל'. תיעוד הימים המיוחדים בלוח השנה שנהגו בני הקהילה באתיופיה ובירור שיטת הלוח של ביתא ישראל. בני העדה קידשו באתיופיה ימים רבים במהלך השנה כימי חג, זיכרון וצום. מיעוטם מוכרים לנו מהתורה ורובם ייחודיים לביתא ישראל.

רקע

המסורת ההלכתית של ביתא ישראל נשמרה במשך דורות רבים כתורה שבעל פה פשוטו כמשמעו. לבני העדה אין ספרי הלכה מסודרים, כדוגמת המשנה, הרמב"ם או השולחן ערוך. מנהגם הדתי של בני העדה עבר מדור לדור בדרך של קיום מעשי. חינוך האבות את הבנים לשמירת המצוות הוא ספר ההלכה של ביתא ישראל.

לקראת סופה של המאה העשרים עלתה עדת ביתא ישראל רובה ככולה לארץ ישראל. בישראל פגשו בני העדה חברה ישראלית מגוונת, והמפגש עמה היה זר ומבלבל. הם פגשו דתיים ומסורתיים ששומרים מצוות ומסורת דתית בדרך שונה מאוד ממנהגם באתיופיה, וחילונים שמאופיינים באורח חיים המנותק מחיי תורה ומצוות. חלום של דורות רבים ומימוש הכמיהה לציון, התנפצו לתוך מציאות שהייתה זרה וקשה מכל בחינה שהיא עבור ביתא ישראל.

במהלך התאקלמותם של בני העדה בישראל הם יצרו לעצמם קבוצות השתייכות לפי החלוקה הנפוצה בחברה הישראלית. חלק גדול מבני העדה, בעיקר הצעירים שבהם, בחר באורח חיים חילוני והתנתק משמירת תורה ומצוות. אחרים בחרו להמשיך באורח חיים דתי או מסורתי תוך שהם יוצרים מארג ייחודי, המנסה לשמר חלקים ממסורת העדה יחד עם ההלכה הרבנית הנהוגה

בישראל. צעירי העדה שאימצו אורח חיים דתי, מקבלים בדרך כלל את ההלכה הרבנית כמנהגה בקרב הציבור הדתי לאומי בישראל. בודדי בודדים, בעיקר מבין המבוגרים שבעדה, שואפים לקיים בישראל את שמירת המצוות לפי מנהגה של עדת ביתא ישראל באתיופיה. (כגון בית נידה, איסור חיתון בין קרובי משפחה עד שבעה דורות, קרבן אזכרה למת, מצה, שחיטה והלכות אחרות כמנהגם באתיופיה).

חשיבות המחקר

המסורת ההלכתית של ביתא ישראל טרם נחקרה כדבעי. מחקרים שנעשו עד למחצית המאה העשרים (אשכולי, לסלאו, וורמברנד) הצביעו על זיקה בין מנהגם להלכה יהודית קדומה שנהגה בישראל בימי בית שני. מחקריי עד כה, העלו זיקות מעניינות בין מנהג ביתא ישראל ובין מגוון מקורות קדומים: פשט המקרא ותרגומו הקדומים, הספרים החיצוניים ומגילות מדבר יהודה, בעיקר ספר היובלים ומגילת ברית דמשק; כתבי פילון האלכסנדרוני ויוסף בן מתתיהו; הברית החדשה ומנהגי הכנסייה האתיופית, שידועה באופייה העברי-מקראי. גם עיון מדוקדק בספרות המשנה ותלמוד חושף רמזים להלכות קדומות שיש להן ביטוי במנהג ביתא ישראל. ביטויים כגון: 'בראשונה', 'זקנים ראשונים', 'בפני הבית' וכיוצא באלו, מתעדים בדרך כלל מנהגים קדומים, שחז"ל ראו צורך לשנותם או לעדכנם בהתאם לנסיבות. ידועה זיקתם של שמאי ותלמידיו להלכה הקדומה, וכן השתמרותה של הלכה ארצישראלית קדומה במנהג השומרונים, בספרות הגאונים, בכתבי ראשוני הקראים ובמנהגם של חכמי אשכנז הראשונים.

במקרים מסויימים מצאתי, שמנהג העדה תואם להפליא את ההלכה הקדומה בישראל. כך למשל מוצאים אנו בהלכה הקדומה את: הרחקת הנידה מביתה, טבילת יולדת בסוף יום הארבעים ללידת זכר ובסוף יום השמונים ללידת נקבה, איסור נישואין עם בת אח או בת אחות, איסור נר שבת, איסור צום, יחסי אישות ומלחמה בשבת, ספירת שבעה שבועות במהלך השנה כולה ולא רק בין פסח לעצרת; כל אלו נהגו בקרב ביתא ישראל, עד לראשית ההשפעה הרבנית על מנהגם. נמצא שהיכרות מעמיקה עם עולם ההלכה והמנהג של ביתא ישראל, מאירה עינינו בדרך קיומה של ההלכה הקדומה בישראל וחושפת בפנינו פרקים בהשתלשלות ההלכה.

דחיפות המחקר

התמורות העצומות שעברו בני העדה עם הגעתם לישראל, האיצו ומאיצים את שכת מנהגיה המסורתיים של ביתא ישראל. מנהג העדה המקורי, שהוא כולו תורה שבעל פה, שָמור אך ורק בזיכרון של בני העדה, המבוגרים והזקנים שבהם. החיכוך היומיומי בחברה הישראלית, מחד עם

ההלכה הרבנית ומאידיך עם החברה החילונית, מגבירים את הבלבול והשכחה. כל חברה מהגרת שואפת באופן טבעי להידמות לחברה הקולטת. שאיפה זו פועלת באופן הרסני על שימור מנהגי העדה המקוריים.

ביצוע המחקר

המחקר מתרכז באיסוף החומר ובשימורו. איסוף החומר יעשה בדרך של קיום ריאיונות עם מידענים מבני העדה. את הריאיונות יבצעו צעירים בני העדה (תלמידי התוכנית למנהיגות במכללת הרצוג ואחרים) דוברי אמהרית, שיעברו הכשרה מתאימה. החומר שייאסף יוקלט ויוקלד למאגר מידע ממוחשב בבעלות מכללת הרצוג. מאגר המידע שיכִנָּה ישמש בסיס למחקר מעמיק של הלכות העדה מנהגיה ומסורותיה. המחקר יבחן את מקורותיה של מסורת זו ויעמוד על ייחודה ביחס למסורות קדומות מקבילות. המחקר יבוצע באחריות ראש צוות המחקר ועוזרי מחקר מבני העדה. מידי שבוע יתקיימו שני ריאיונות. כל ריאיון ימשך כ-90 דקות. יוקפד לראיין אך ורק מידענים שנולדו בכפרי ביתא ישראל באתיופיה וחיו שם חלק משמעותי מחייהם הבוגרים. ירואיינו מגוון מידענים: קסים, דבתרים, זקנים ובוגרים, גברים ונשים שחיו באזורים שונים באתיופיה. הראיונות יתבצעו בבתי המידענים, יוקלטו במכשיר הקלטה דיגיטלי וישמרו במאגר ממוחשב במכללת הרצוג. חיוני להגיע למידענים מכל קצות הארץ, ולהצליב עדויות של מידענים שונים. המחקר יתבסס על ריאיון אתנוגרפי פתוח. עוזרי המחקר יתודרכו על ידי ראש צוות המחקר בדרך ביצוע הראיונות.

ביבליוגרפיה נבחרת

Antoine D'Abbadie, 'Réponses des Falashas dits juifs d Abyssinie aux questions faites par M. Luzzato', *Archives Israelites* XII (1851-1852), pp. 179-185; 234-240; 259-269.

Siegbert Uhlig (ed.), *Encyclopaedia Aethiopica*, Wiesbaden 2003-2005.

Edward Ullendorff, *Ethiopia and the Bible*, Oxford 1968.

הגיי ארליך, הגר סלמון וסטיבן קפלן, **אתיופיה - נצרות, אסלאם, יהדות**, האוניברסיטה הפתוחה תשס"ג (ארליך-אסלאם, סלמון-יהדות, קפלן-נצרות).

אהרון זאב אשכולי, **ספר הפלשים**, ירושלים תש"ג, דפוס צילום, ירושלים תשל"ג.

יוסף הלוי, 'מסע בחפש לגילוי הפלשים', **פעמים**, 58 (תשנ"ד), עמ' 5–66 (הערות והקדמה: סטיבן קפלן).

יוסף הלוי, **סדר תפילות הפלשים** (נעתק מכושית לעברית ע"י יוסף הלוי), פריז תרל"ו.

מרדכי וורמברנד, 'הלכות השבת אצל יהודי אתיופיה (לאור המגילות הגנוזות)', בתוך: ארתור בירם (עורך), **ספר אורבך ... למלאת לו שבעים שנה**, ירושלים תשט"ו, ספר א, עמ' 236–243.

שלמה וייל (עורכת), **יהודי אתיופיה באור הזרקורים**, ירושלים תשנ"ז.

מנחם ולדמן, **יהודי אתיופיה**, ירושלים תשמ"ה.

מנחם ולדמן, **מעבר לנהרי כוש**, תל אביב תשמ"ט.

יוסי זיו, 'הלכות שבת של ביתא ישראל לפי תאזאזה סנבת', חבור לשם קבלת תואר דוקטור, המחלקה לתלמוד אוניברסיטת בר אילן, חשוון תשס"ט.

יוסי זיו, מילה בידי אישה בספרות חז"ל ובמנהג יהודי אתיופיה, **נטועים**, יא-יב (אלול תשס"ד), עמ' 39–54.

יוסי זיו, 'מנהגי טומאה וטהרה קדומים – שרידי הלכות קדומות במנהגי טומאה וטהרה של יהודי אתיופיה', עבודת גמר לתואר שני, המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תש"ס.

עובדיה יוסף, **שו"ת יביע אומר**, ח, אבן העזר, סימן יא, ירושלים תשמ"ו.

יעל כהנא, **אחים שחורים - חיים בקרב הפלאשים**,

תל אביב תשל"ח.

Wolf Leslau (trans), *Falasha Anthology*, London 1951.

הגר סלמון (עורכת), קהילות ישראל במזרח במאות התשע עשרה והעשרים - אתיופיה, ירושלים תשס"ח.

יעקב פייטלוביץ, **מסע אל הפלשים**, עברית: מרדכי וורמברנד, תל אביב תשי"ט.

Johann Martin Flad, **The Falashas (Jews) of Abyssinia**, London 1869.

James Quirin, **The Evolution of the Ethiopian Jews**, Philadelphia 1992.

מיכאל קוריןלדי, **יהדות אתיופיה - זהות ומסורת**, ירושלים תשמ"ט.

סטיבן קפלן ושושנה בן-דור, **יהודי אתיופיה - ביבליוגרפיה מוערת**, ירושלים תשמ"ח-תשנ"ח. חלק א עד שנת תשמ"ח, חלק ב (עורכים: סטיבן קפלן והגר סלמון) עד שנת תשנ"ח.

Steven Kaplan, "'Falasha' Religion - Ancient Judaism or Evolving Ethiopian Tradition'?", **Jewish Quarterly Review** LXXXIX, 1 (July 1988), pp. 49–65.

סטיבן קפלן, 'לחקר תולדות בית ישראל בהקשר היהודי-נוצרי באתיופיה', **פעמים**, 22 (תשמ"ה), עמ' 17–31.

סטיבן קפלן, 'מוצאם של ביתא ישראל - חמש אזהרות מתודולוגיות', **פעמים**, 33 (תשמ"ח), עמ' 33–49.

Carl Rathjens, **Die Juden in Abessinien**, Hamburg 1921.

Henry Aaron Stern, **Wanderings among the Falashas in Abyssinia**, London 1968.

מרדכי וורמברנד, 'ספר מצוות השבת של ביתא-ישראל', **מהות**, ח-ט (1991–1992), עמ' 96–107; י (1993), עמ' 13–23.